

Tőzsér Árpád

Előszó a véghez

Vörösmarty Mihály Előszó című versének talányairól

1.

Vörösmarty Mihály életműve ma talán a magyar költészet legdrámaibb, s drámaiságában a „legellentmondásosabb” anyaga.

Vegyük sorra: miért drámai, s miért ellentmondásos?

Drámai, mert – a költőre jellemző kifejezéssel élve – „irtózatosan” időszerű, mert a végső tartalékaiból élő „földnek” soha ennyire nem „fájt” a harácsoló, buta „állatember”, mint éppen a mi korunkban, és soha nem volt annyira nyilvánvaló, mint a mi századunkban, az éppen elköszönő bűnös-gyilkos huszadikban, hogy az emberiség valóban „sárkányfog-vetemény”.

S Vörösmarty költészete – paradox módon – ellentmondásos is, mert – azzal egyidőben, hogy irtózatosan időszerű – irtózatosan időszerűtlen. A mai olvasója ugyanis semmilyen vonatkozásban nem partnere annak a titánnak, monumentális tragikus hősnek, aki a *Csongor és Tündében*, a *Gondolatok a könyvtárban* zaklatott soraiban, *Az emberekben*, az *Előszóban* vagy *A vén cigányban* bölcselkedik, monologizál, vizionál, átkozódik. Vörösmarty elítéli az embert, a kortársát, de ugyanazzal az eget, földet rázó mozdulattal, őrült fájdalommal, amellyel ezt teszi, jelentőségben meg is emeli az általa elítéltet: akinek az elítélése ekkora fájdalommal, indulattal, szenvedéllyel jár, az még nem lehet egészen jelentéktelen figura; Vörösmarty ellenfele a szipadról lelépő s királyi jelmezét levető III. Richárd, aki közemberként nem elhatárolja, hogy gonosztevő lesz, hanem természetéből következően aljas. De még ebben a mivoltában is van benne valami nem közönséges: „őrült sár” ő, „isten-arcú lény”, „hulló angyal”, aki hulltában „zokog, mint malom a pokolban”.

A mai ember már nem ilyen: a harmadik évezred elején mi már zokogni sem tudunk, csak hülyén és alattomosan vigyorgunk, s föl sem tudjuk fogni, hogy valaha angyalok voltunk.

S a mai ember már őrültnek sem „őrült”, csak „sár”. S a sár nem olvas Vörösmartyt, s egyáltalán nem olvas verset, s ha olvas, akkor nem hajlandó belőle vállalni a megrendülést. Vörösmarty ma „megbotlik óriás két szárnyában, ha lép”, mint Baudelaire albatrosza, nincs levegő a szárnyalásához, nem lel olvasóra, s ha olvasóra lel, akkor nem lel benne partnerre.

Ismert Giovanni Vico elmélete a 18. századból az isteni, hősi és emberi korok ismétlődéséről, az ún. történelmi körforgásról. Vörösmarty az „emberek” korszakában élt, az emberekről írt, de a túlélő „hős” nézőpontjából ítélte el a buta és dühös emberállatot, akit ő a történelmi „fejlődés” utolsó stádiumának látott. Mi már tudjuk, hogy a legutolsó szakaszt, a teljes hanyatlás stádiumát nem az ember, hanem a bárgyún mosolygó eszkimó, s a Hamm és Clov nevű végények, bábuk képviselik, akik annyira túl (vagy innen?) vannak már minden emberi dimenzió, hogy semmilyen nyelv nem emelheti föl őket.

Vörösmarty ezt az emberfajt nem ismerte, ennek még a sejtelme is hiányzik a költészetéből.

Vagy a sejtelme éppen hogy nem hiányzik?

2.

Az *Előszó* Vörösmarty és a magyar költészet legnagyobb verseinek egyike. De mi, akik az 1950-es évek közepén végeztük a középiskolát, úgy leérettségiztünk, hogy ezt a Vörösmarty-opust nem ismertük; pontosabban: nem volt az irodalmi tananyagunk része. S ha jól tudom, a későbbi tankönyvekben sem szerepelt a reprezentatív Vörösmarty-versek között. Miért vajon?

E nagy vers természetesen úgy sem szorítható az egyetlen jelentés keretei közé, amint ahogy minden más nagy vers sem, de ennek a nagy műnek a jelentését sajátos talányok is homályosítják.

Az első homály: nem egészen világos számunkra, hogy a címe szerint előszó-vers minek az előszava?

Amint az tudott, az 1851-ben íródott mű legkézenfekvőbb jelentése a reformkor lázas építkezésének („küzdött a kéz, a szellem működött”), s a forradalomnak („a nagy egyetem megszűnt forogni egy pillanattig”) a víziója, s a látomás a szöveg másik felében a szabadságharc bukásának az apokaliptikus képeibe csap át („a föld megőszült” stb.). A vers címét pedig úgy magyarázzák irodalomtörténeteink, hogy a mű állítólag az 1845-ben készült (de csak 1851-ben megjelentetett) *Három rege* elé íródott, bevezetőnek. Az új történelmi helyzetben azonban még a korábban gyermekeknek szánt „három rege” is hazafias tartalmakat nyert – az ilyen jelentésüket húzta persze alá az ajánlásuk is: „B.E. ifjú grófnőnek (azaz a kivégzett Batthyány Lajos nagyobbik lányának) ajánlva 1845-ben” –, az *Előszó* komor-vad látomásai tehát a *Regék*hez kapcsolva sem jelenhettek meg, a mű csak a költő halála után, s a *Három regétől* már teljesen függetlenül látott napvilágot.

A fenti műértelmezés és címmagyarázat logikusnak tűnik, de a cím kérdése tulajdonképpen még máig sem lezárt. A verset általában önállóan, a *Regéktől* külön választva szokták közölni, s a recepció is külön műként kezeli. S ilyenféleképpen az olvasói képzelet más műértelmezések és címmagyarázatok után is kutathat.

1853-ból, 54-ből levelek bizonyítják, hogy a költő, az akkori nagy szegénységét, sőt nyomorát enyhítendő (képzeliük el: ebben az időben dinnyét, uborkát, dohányt termeszt, természetesen a legcsekélyebb haszon nélkül), szóval ebben az időben Vörösmarty az életműve kiadását szorgalmazza a kiadójánál, s bennünk fölmerülhet a kérdés: hátha a kiadandó életmű előszava akart lenni az *Előszó*? Ha a *Három regét* újra olvassuk, nemigen találjuk a mű és a bevezetőjének tartott *Előszó* kapcsolódásait. A „regék” – minden lehetséges allegorikus jelentésük ellenére is – csak fáról, madárról, rétről, virágról, forrásról, patakról szóló bájos példázatok, az *Előszó* Shakespeare-i magasságait, jelentésének emberre, emberiségre, sőt kozmoszra szabott arányait nem lehet hozzájuk szelídíteni.

Ha viszont a szóbanforgó nagy művet az egész életmű „előszavának” tételezzük, akkor a körülötte lengedező homály kicsit szakadozni kezd.

„Midőn ezt írtam, tiszta volt az ég” – kezdődik a vers, s a kérdés az, hogy mire vonatkozik az „ezt”? Mit írt a költő, mikor „tiszta volt az ég”? A *Három regét*, az összes verseit rendezte sajtó alá vagy egyszerűen az éppen íródó szövegre, tehát magára az *Előszóra* gondolt az „ezt” alatt? A mondat modalitásából ez utóbbi következhetne a legzavartalanabban, de tudván, hogy az *Előszó* 1851

legelején (esetleg 1850 végén) íródott, akkor, amikor a szentivánpusztai gazdatiszti lakásban, a bujdosásból éppen csak megtért, fiatalon megöszült, megrokkant Vörösmartyánál egymást érik a házkutatások, s a költő, ha új verset ír, gyertyája lángjánál azonnal elégeti, hogy ne kerülhessen zsandár kezébe, mindezt tudván, az „ezt”-et az *Előszó* szövegére semmiképpen sem vonatkoztathatjuk. Akkor, amikor a nevezetes vers született, valóban „*tél volt és csend és hó és halál*”. Kívül is, belül is, valóságosan is, képletesen is.

Én – ahogy azt fentebb már vázoltam – nem tartom valószerűnek a *Három rege*-hipotézist sem, s ilyen vonatkozásban – mielőtt tovább lépnék a vizsgálódásban és következtetéseinkben – csak egyetlen konkrét mozzanatra, a vers második sorának egyik motívumára hívnám föl a figyelmet: „*Zöld ág virított a föld ormain*” – szól a sor, s nem lehet nem látnunk, hogy a „*föld ormain*” kifejezés már a kezdet kezdetén planetáris-kozmosz térbe helyezi a vers történéseit, s ebben a térben a fa, a patak, a madár stb. nem éppen adekvát rekvizitumok.

S most térjünk vissza a már említett, Vico-féle történelmi körforgáselmülethez! Nem bizonyítható, hogy Vörösmarty ismerte a filozófus műveit, de kizárni sem lehet a lehetőséget. Mindenesetre, ha az „istenek-hősök-emberek” féle történelmi korszakolás, illetve az ezeknek a korszakoknak megfelelő (Vico által megjelölt) „gyermekkor-ifjúkor-érettkor” embertani periódusok tükrében vizsgáljuk az *Előszót* és jelentésterét, érdekes következtetésekre juthatunk.

Vörösmarty 1851-ben még csak 51 éves, de már ősz, megtört öregember. 1854-ből való az egyetlen fotográfiája, arról is egy ősz szakállú aggastyán néz ránk. És hogyan néz! Jókai Mórnak nem tetszett a kép. „*Nem, ez a világyűlölet, ez a harag nem volt Vörösmarty arcában soha*” – írja róla. S mi, a kevésbé szubjektív, kevésbé elfogult utódok csak annyit tehetünk ehhez hozzá, hogy lehet, a fiatalabb Vörösmarty szelídebb volt, de 51-től 55-ig (a haláláig) minden oka megvolt a világyűlöletre és haragra, s az akkor írt verseiben más sincs, csak éppen világyűlölet és harag. S ha a versek ezen jelentéstartományaihoz hozzátesszük még a korai öregség döbbenetét és keserűségét, akkor tulajdonképpen megkapjuk az *Előszó* jelentéskoordinátáit is. Az emberiség és természet öregszik meg a versben szemünk láttára, szakaszosan, eszelős képsorokban („*A föld megöszült./ Nem hajszálanként, mint a boldog ember, / Egyszerre öszült az meg, mint az isten*”), de lehetetlen nem gondolnunk magára a költőre is, az 1854-es fényképére, ősz szakállára, szorongó-haragos szemére, gyertyánál elégetett verseire, előrehaladott általános érlemeszesedésére, szívbajára (ami aztán sírba viszi).

Vico a körforgást csak az emberiség és az ember történetében látta meg, Vörösmarty kitágítja a horizontot, a „recorsót” kiterjeszti a természetre is („*Majd eljön a hajfodrász, a tavasz./ S az agg föld tán vendég-haját veszen*”), s így alakul ki a mű ég, föld, ember teljességét kronológiában mozgó látomása, a sajátos Vörösmarty-i univerzális-kozmosz dráma.

Az *Előszó* tehát – az emberiség, az ember s a természet előregedésének a nézőpontjából nézve – mintegy retrospektíve megfogalmazott világgézés és 19. századi világállapot. Benne kavarognak – megnevezetlenül – a *Zalán futása* istenei, hősei, mitológiája is, s itt van természetesen a *Guttenberg-albuma* s a *Gondolatok a könyvtárban* „*dicsőbb teremtese*”, a reformkor nagy eszméi, az ifjúkor lelkesedése, s az érettkor építő szelleme, itt van a tavasz, a nyár, s itt van mindeneelőtt a tél, az öregkor sötét kilátástalansága.

Igen, ez a költemény akkor is az egész életmű „előszava”, ha a költő esetleg valóban egy kevésbé igényes műve, a *Három rege* elé szánta.

3.

S Vico harmadszor.

Az olasz filozófus nem foglalkozik külön a „körforgás” hanyatlási szakaszával, az „emberek” (s az ember-korszaknak megfelelő társadalmi demokrácia), illetve a „felőttkor” szakasza után a társadalom visszatér az ősalapötöba – mondja. Vörösmarty a hanyatlás-korszakot megjelenítő verseiben a legnagyobb.

Petőfi azt mondta Shakespeare-ről, hogy a nagy drámaíró egymaga a teremtés fele. Ha az Apokalipszist a Teremtés (a Genézis) ellenpárjának fogjuk föl, akkor akár azt is mondhatnánk: Vörösmarty az apokalipszis fele. De ő tulajdonképpen már az apokalipszisen is túlmegy.

Az elemzők nemigen szoktak külön foglalkozni az *Előszó* utolsó versszakában kifejeződő ember utáni világgal, és annak az arcnak a tehetetlen grimaszával, amely efelé a világ felé fordul: „*Majd eljön a hajfodrász, a tavasz, / S az agg föld tán vendég-haját veszen, .. / Kérjétek akkor ezt a vén kacért, / Hová tette boldogtalan fiait?*” Ha teoretikusaink ezt a képsort magyarázzák, akkor rendszerint a szabadságharc bukását, a „boldogtalan fiak” elbujdosását, a száműzetéseket, s a tavasszal „kacéran” újra éledő föld részvétlenségét emlegetik. De hogyha az itt leírt helyzetet is Vico univerzumában, abban a rendszerben értékeljük, amelyben a szakadatlan körforgás törvénye hat, s ez a törvény az univerzum minden elemesorát (azaz a természetet, az emberiséget, az embert) ugyanazon szakaszokban mozgatja, teljesíti ki s pusztítja el, akkor a záró szakasz képeiből is általánosabb jelentéseket nyerhetünk.

Ismertek a 19. század közepének a bölcséleti és természettudományos vitái a föld kozmosz fenyegetettségéről (elsősorban a kihülés veszélyéről), s a szocializmusról mint a társadalmi fejlődés következő lehetséges etapjáról (a viták legismertebb irodalmi lecsapódása Madách *Tragédiájának* a falanszter- és eszkimó-jelenete): az *Előszó* utolsó strófájában az „emberiség végnapjainak” a megsejtését is éreznünk, látnunk kell. Ezeknek a végnapoknak a színpadán a kihűlt föld már ember-nélküli, a „fiak” sehol, illetve ha van még valami emberi e földön, akkor az valamiféle infantilis vigyor egy az embertől már szinte külön létező, kacérkodó vén arcon, „vendég-haj” egy megöszült fejen.

S mi ez az abszurd-groteszk arc, ha nem Madách eszkimójának, sőt Beckett Hamm-jének és Clov-jának a sejtelme, előképe?

S hogy mennyire így érezhették ezt a későbbi korokban is (az ún. működő szocializmus éveiben mindenképpen!), azt mi sem bizonyítja jobban, mint az írásom második részének az elején említett saját tapasztalatom: az ötvenes évek iskoláiban nem tanították a z *Előszót*. Emlékezzünk a hírhedt Lukács-tanulmányra Madách *Tragédiájáról*, amelyben az ideológus-esztéta a szocializmus bírálataként-kigúnyolásaként (is) értelmezi Madách művét! A szocializmus ideológusai cerberusokként örködték az emberiség „harmonikus” jövőképe fölött, s lecsaptak minden finitizmusra, minden hiposztazált vég-képre. Vörösmarty *Előszója* sem lehetett kivétel.

Mert az *Előszót* ma – a megírásától eltelt másfél száz, és a költője születésétől eltelt kétszáz év tanulságainak a tükrében (s az egyéb időszerűségeitől most eltekintve) – bizony végsősorban a Vég előszavának tekinthetjük. Azon ember- és világvég előszavának, amely úgy zúg a Vörösmarty-életmű egészében, mint valami egészen sajátos hangszerelésű, hol komor fenségű, hol egzaltált sikolyú, de mindig monumentális organon.